

Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity v Brně
Údolní 53
602 00 Brno

Vít Hloušek

Teorie konsociační demokracie a moravská praxe

Working Paper č. 12

Tento working paper byl zpracován v rámci Výzkumného záměru *Politické strany a reprezentace zájmů v soudobých evropských demokraciích* (kód MSM0021622407), byl prezentován na konferenci *Moravské vyrovnání z roku 1905* (Brno, 10.-11. listopadu 2005)

Brno 2005

Abstract: **Theory of consotional democracy and Moravian praxis**

There is very limited tendency to combine historical issues and methodological tools of political science in Czech scientific community. Political science however offers set of concepts and theoretical approaches which could help to sort and interpret historical facts. Many of these concepts are products of research of historical phenomena. One of these tools is theory of consotional democracy connected most of all with the name of Dutch scholar Arend Lijphart. This theory explains possibilities of political cooperation in countries of citizens separated to clear and in many aspects contradictory societal segments. And this is un-doubtless the case of Moravia at the break of the 19th, and 20th centuries.

The paper tries to characterize basic moments of the consotional democracy concept. It will be explained why consotional approach is more suitable for explanation of Moravian Compromise than modified concept of consensual democracy developed later. Based on this approach, the evaluation of Moravian Pact will be provided. This evaluation will be related to broader issue of creation modern mass democracy structures and processes in the Czech Lands and Austria generally. Author tries to show on the example of Moravian Pact analysis possibilities and limits of work with political science concept in explanation of modern political history.

Moravské vyrovnání bylo ve své době poměrně ojediněle úspěšným pokusem o řešení konfliktů pramenících z multietnické a multilingvní povahy jedné ze zemí Předlitavska, rakouské části Rakousko-Uherska. Bylo výsledkem dlouhých a složitých vyjednávání, mělo své klady i zápory a stalo se dokonce předobrazem podobných pokusů v jiných částech monarchie (České Budějovice, Bukovina, Halič).¹ Jako takové se setkalo s poměrně příznivým přijetím u historiků, kteří se problematice české politiky před první světovou válkou věnují a to bez ohledu na to, zda jsou českého, moravského, rakouského či německého původu.²

¹ Viz např. Hye, Hans Peter: *Das politische System in der Habsburgermonarchie*. Praha 1998, s. 157-159. Taylor, A. J. P.: *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*. Brno 1998, s. 267; Valenta, Aleš: *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*. Hradec Králové 2002, s. 169-171. Jak připomíná Hans Peter Hye, existovaly již určité vzory pro národnostně dělené volební systémy, Tyrolsko adoptovalo tento systém roku 1902 a Gorica-Gradiška již 1866, v obou případech se však jednalo jen o velkostatkářské kurie: Hye, H. P.: *Das politische System*, s. 156.

² Viz např. Kořalka, Jiří: *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815-1914*. Praha 1996, s. 168-173; Křen, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005, s. 291; Palmer, Alan: *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn*. München-Leipzig 1995, s. 442-443; Pernes,

V českém prostředí nedochází často k prolínání historické tematiky a politologické metodologie. Politologie přitom nabízí řadu konceptů a teoretických přístupů, které mohou napomoci utřídění a interpretaci historických faktů. Řada z těchto konceptů přitom fakticky vzešla z výzkumu historických jevů. Jedním z nich je teorie konsociační demokracie spjatá zejména se jménem nizozemského politologa Arenda Lijpharta. Tato teorie vysvětluje možnosti politického soužití v zemích, jejichž obyvatelstvo je rozdělené do vyhraněných a v mnohém protikladných společenských segmentů. A právě takovým územím Morava na přelomu 19. a 20. století nepochybně byla.

Následující příspěvek se pokusí stručně shrnout podstatné momenty konceptu konsociační demokracie, vysvětlit, proč je k posouzení Moravského vyrovnání a jeho důsledků vhodnější, než jeho pozdější pojetí konsensuální demokracie. Na pozadí tohoto přístupu bude hodnocen Moravský pakt a toto hodnocení bude vztaženo k širší problematice utváření struktur a procesů moderní masové demokratické politiky v českých zemích a v Předlitavsku obecně. Interpretační rámec se bude pohybovat v rozmezí mezi dvěma

Jiří: *Česko-německé soužití ve společném státě v 19. a 20. století*. In: Edd. Fajmon, H.; Hloušková, K.: *Konec soužití Čechů a Němců v Československu*. Sborník k 60. výročí ukončení II. světové války, Brno 2005, s. 29; Sked, Alan: *Úpadek a pád Habsburské říše*. Praha 1995, s. 255 a 264; Taylor, A. J. P.: *Poslední století habsburské monarchie*, s. 266; Veber, Václav; Hlavačka, Milan; Vorel, Petr; Polívka, Miloslav; Wihoda, Martin; Měřínský, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha 2002, s. 433. Pozitivně hodnotí Moravské vyrovnání i němečtí historikové, viz např. Bauer, Franz; Glassl, Horst; Härtel, Hans-Joachim; Machilek, Franz; Nittner, Ernst; Ohlbaum, Rudolf; Salomon, Dieter: *Tisíc let česko-německých vztahů*. Praha 1995, s. 147-148. Nepřímo pozitivně hodnotí vyrovnání např. Urban, Otto: *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 2003, s. 246; Wandycz, Piotr S.: *Cena svobody. Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti*. Praha 1998, s. 178. Neutrálně či hodnotí Moravský pakt např. Pekař, Josef: *Dějiny československé*. Praha 1991, s. 195, poměrně kriticky pak Wank, Solomon: *The Nationalities Question in the Habsburg Monarchy: Reflections on the Historical Record*. Working paper 93-3, Center for Austrian Studies of University of Minnesota, April 1993, s. 9-10 (dostupné on-line: <http://www.cas.umn.edu/wp933.htm>). Jako příklad dobové kritiky lze uvést např. Kalabis, Eduard: *Moravský pakt. Stručný výklad a posudek reforem usnesených po dohodě s Němci sněmem moravským v listopadu r. 1905*. Královské Vinohrady 1906, zejm. s. 45-52.

hlavními otázkami: (1) nakolik bylo moravské uspořádání po roce 1905 konsociační a (2) nakolik akcelerovalo či zbrzdilo rozvoj moderní masové demokracii v moravském zemském kontextu?

1. Budování demokracie na předlitavský způsob

I když nebyla Habsburská monarchie až do svého zániku v roce 1918 nikdy zcela demokratickým státem podle současných přísných měřítek, je nutné říci, že se zejména od roku 1867 postupně demokratizovala a překonávala pozvolna prahy, které ji dělily od moderní éry masové kompetitivní demokratické politiky.³

Z hlediska překonávání prahů demokratizace je možné říci, že únorová ústava (1861) znamenala překonání prahu legitimace. Proces překonávání prahu inkorporace probíhal poměrně dlouho a postupně fázemi rozšiřování volebního práva (1873-1882-1895-1905/1907). Před první světovou válkou však byl dokončen v omezeném smyslu tím, že bylo zavedeno všeobecné volební právo pro muže. Změna kuriálního volebního systému na celostátní rovině v letech 1905-1907 byla dalším prvkem, který překonání prahu legitimace napomohl. Toto tvrzení ale neplatí na úrovni zemí, respektive zemských sněmů, kde zásady kuriálního volebního systému (teoretická

³ Srov. Balík, Stanislav; Hloušek, Vít; Holzer, Jan; Šedo, Jakub: *Politický systém českých zemí 1848-1989*. Brno 2003, s. 18. Metaforu prahů demokracie ve smyslu překážek, které je nutné překonat, aby se společnost a politický systém staly plně demokratickými, rozvinul norský sociální vědec Stein Rokkan, který vymezil čtyři prahy demokratizace. Práh legitimace otevíral cestu k uznání legitimního působení opozice. Práh inkorporace (zahrnutí do té doby politicky nepriviligovaných vrstev do plnohodnotné politické participace) souvisel v praxi především se zavedením všeobecného volebního práva. Práh reprezentace souvisel s reálnou silou nových (zejména sociálně demokratických) stran v legislativních orgánech a nejčastěji se v praxi evropské demokratizace projevil přechodem k poměrnému volebnímu systému. Konečně práh exekutivní moci byl překonán ve chvíli, kdy vláda začala zodpovídat za své činy parlamentu a stala se *de facto* závislá na stabilní podpoře parlamentní většiny. Rokkan, Stein: *Mass Politics*. In: Edd. Flora, P.; Kuhnle, S.; Urwin, D.: *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford 1999, s. 225-340; srov. např. Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír (2004): *Konfliktní demokracie. Moderní masová politika ve střední Evropě*. Brno 2004, s. 26-32.

sekvence velkostatkářská kurie – kurie obchodních a živnostenských komor – kurie měst – kurie venkovských obcí nemusela být ovšem ve všech předlitavských případech dodržena) přetrvaly až do konce monarchie.⁴

Problémem středoevropského vývoje číslo jedna byla skutečnost, že zde etapa vzniku a rozvoje masové politiky předcházela či doprovázela etapy budování státu a budování národa. Logická historická sekvence těchto etap (*state-building* – *nation-building* – vytváření masové politiky), kterou Rokkan předpokládal pro země západní Evropy, zde nemohla být vzhledem k existenci habsburského impéria a paralelně sílících periferních protestů jemu podřízených národů dodržena. Prahy demokratizace byly tedy překonávány skokově v jakýchsi vlnách a stejně často jako k progresu docházelo u těchto procesů k regresu. Kritický bod 1848 poprvé otevřel možnost překonání *některých* prahů demokratizace, ovšem následoval neoabsolutistický regres a po roce 1860 jen velmi opatrný progres. S jistou nadsázkou lze dokonce říci, že v Předlitavsku se v letech 1861-1907 překračovaly prahy demokratizace „britskou“ cestou postupného pozvolného otevírání masové politiky bez zpětných vln. Toto období předlitavského vývoje však představuje v celých moderních dějinách střední Evropy pozoruhodnou výjimku.

V tomto kontextu nedokonalé demokratizace je nutné posuzovat i fenomén Moravského vyrovnání.

2. Arend Lijphart a teorie konsociační demokracie

Mohlo by se zdát, že pokusem o aplikaci teorie konsociační demokracie, konceptu, který začal jeho autor rozvíjet až v 60. letech 20. století, se dopustím hříchu vyvíjení metody, která neodpovídá realitě dobové politiky. Existují dva důvody, proč lze takový pokus podniknout. Prvním důvodem je, že teorie konsociační demokracie (narozdíl od její konsensuální následovnice), není až tak ukotvena v čase, jako spíše ve společensko-

⁴ K zemským sněmům Předlitavska a kuriálnímu volebnímu systému srov. např. Hye, H. P.: *Das politische System*, s. 150-177; Kořalka, J.: *Češi v Habsburské říši*, s. 149-156; Urban, O.: *Kapitalismus*, s. 232-234.

politických kategoriích, které mohou existovat v různých typech demokratických či semi-demokratických režimů. Druhý důvod je ještě významnější, neboť, jak uvidíme, některé země opatrně začínaly s konsociační praxí již v období před první světovou válkou (Holandsko, Švýcarsko, Belgie) a v tomto smyslu není užívání tohoto pojmu pro období před rokem 1914 anachronismem.

Jaké jsou tedy základní východiska teorie konsociační demokracie?⁵ Lijphart se v 60. letech minulého století věnoval analýze zemí, v nichž přes existenci značně segmentované populace (nábožensky, etnicky a/nebo politicky) nalézají politické elity dostatek ochoty vládnout pomocí kompromisu a konsensu a tím tlumit potenciální projevy výše zmíněné segmentace. V této souvislosti poukázal Lijphart nejen na notoricky známý příklad Švýcarska, ale také například na státy Beneluxu, Rakousko v éře *Proporz*. Zabýval se dokonce i zeměmi jako Libanon, kde se ovšem konsociační praxe neustálila a společenská segmentace přerostla do občanské války. Obecně se pokusil nalézt odpověď na otázku, proč mohou existovat země s vysoce fragmentovanou politickou kulturou, avšak stabilní demokratickou vládou.

Lijphart zvolil jako základní směry své úvahy dvě proměnné: (1) míru fragmentace politické kultury a segmentace společenské struktury a (2) chování politických elit reprezentujících různé segmenty, které může být

⁵ Neologismu „konsociační“ použil nizozemský politolog Arend Lijphart, ale existují i jiná pojmenování téhož jevu. Například německý politolog Gerhrad Lehbruch užil pro popis specifického politického systému Švýcarska pojmu *Konkordanzdemokratie*. Následující představení konceptu konsociační demokracie vychází zejména z těchto prací: Lijphart, Arend: *Consotional Democracy*. *World Politics* 21, 1969, s. 207-225; Týž: *Democracy in Plural Societies: Comparative Exploration*. New Haven 1977. Srov. Daalder, Hans: *The consotional democracy theme*. *World Politics* 26, 1974, s. 604-621; Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír: *Konsensuální a konkurenční demokracie*. In: *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Edd. V. Hloušek a L. Kopeček, Brno 2003, s. 203-210; Lehbruch, Gerhard: *Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich*. Tübingen 1967; Novák, Miroslav: *Jakou demokracií pro nové demokracie? Konsensuální model, efektivita a kulturně homogenní země*. Brno 2001; Týž: *Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší?* *Sociologický časopis* 34, 1998, s. 3-21 a 131-144; Říchová, Blanka: *Přehled moderních politických teorií*. Praha 2000, s. 197-223.

spíše nakloněno spolupráci a preferovat koaliční vzorce politických interakcí, nebo může být spíše konfliktní a upřednostňovat tudíž konkurenční vzorce politické aktivity. Na základě těchto dvou proměnných lze načrtnout jednoduchou matici čtyř typů demokracie:

Tabulka 1) Základní modely demokracie podle Lijpharta

	<i>Segmentovaná společnost</i>	<i>Homogenní společnost</i>
<i>Koaliční chování politické elity</i>	Konsociační demokracie	Depolitizovaná demokracie
<i>Konkurenční chování politické elity</i>	Centrifugální demokracie	Většinová demokracie

Zdroj: autor podle Lijphart, A.: *Consociational Democracy*.

Tučně zvýrazněné modely demokracie jsou dlouhodobě stabilní a efektivní. Většinová (někdy také centripetální – dostředivá) demokracie funguje například ve Velké Británii, kde sice dochází k poměrně ostrému soupeření politických stran, ale jejich politika je obecně poměrně centristická. V centrifugální (a tudíž k turbulentnímu vývoji náchylnou) demokracii se proměnil právě zmiňovaný již Libanon poté, co se politické elity muslimů a křesťanů odvrátily od politické spolupráce. V Evropě byly takovými centrifugálními (odstředivými) demokraciemi Výmarská republika, francouzská čtvrtá republika a částečně italská první republika. Depolitizovaná demokracie je spíše teoretickou možností, kdy by zdravou demokratickou konkurenci vystřídala dohoda politických stran a z politiky by se tak vytratil konflikt, který je v rozumné míře předpokladem demokratické politiky jako takové.

Nás však zajímá především konsociační model. Nutnou (ale nikoliv postačující) podmínkou fungování konsociační demokracie, jakýmsi základním *raison d'être* vzniku této formy demokratické politiky, je historická skutečnost segmentované společnosti. Ta se může štěpit nábožensky (jako například tzv. sloupy v Nizozemí), etnicky/jazykově (jako například Valoni a Vlámové v Belgii), politicky (jako například tzv. tábory v Rakousku) či dokonce může být fragmentovaná podle více kritérií (jako například ve Švýcarsku, kde fungují všechna naznačená dělítky a navíc ještě

silný regionalismus). Striktní segmentace sice již od 70. let 20. století v Evropě klesá (a Lijphart tomu později přizpůsobil i svůj model), ale pro období, které analyzujeme, se tato podmínka beze zbytku naplňuje.

Klíčové je, jak na tuto segmentaci a z ní plynoucí politické napětí protichůdných zájmů reaguje politická elita. Podle Lijpharta musí elita (1) být schopna rozeznat nebezpečí plynoucí z fragmentace, (2) mít zájem na uchování demokratického systému jako takového, (3) být schopna překlenout hranice mezi subkulturami a elitami jiných komunit a konečně (4) být schopna vypracovat vhodná řešení, která by akceptovala rozdílné zájmy a požadavky jednotlivých subkultur.⁶

K tomu ovšem zpravidla politická elita dopěje spíše tlakem „zvenčí“, tlakem nepříznivých událostí, které musí řešit. Nizozemí začalo experimentovat s konsociačním modelem od roku 1913 (náznaky spolupráce liberálů a socialistů), ale jeho akceptaci urychlila první světová válka, která znamenala nutnost širší participace všech relevantních stran na vládě. Rakouská *Proporzdemokratie* vznikla po roce 1945 na základě negativních zkušeností polarizovaného politického systému první rakouské republiky a zejména jejího konce v období 1933-1934. Že je vytváření konsociačních mechanismů věc složitá a dlouhodobá, o tom svědčí příklad Švýcarska, kde dominující liberální elita teprve na přelomu 19. a 20. století přizvala ke spolupráci katolické politiky, později i představitele politického agrarismu a teprve v roce 1943 se stala poprvé součástí švýcarské vlády i sociální demokracie. Ovšem vrcholu dosáhlo švýcarské konsociační snažení až roku 1959, kdy vstoupila v platnost *Zauberformel* vytvářející velkou koalici čtyř nejvýznamnějších stran a respektující i ostatní důvody fragmentace švýcarské společnosti. Dobrým příkladem téhož je i Belgie, kde k reálné politické emancipaci vlámského etnika došlo v 90. letech 19. století, poté došlo k určité periferizaci Valonů a rostoucí odcizení obou národů bylo řešeno až federalizací státu, která byla vyjednána v období let 1986-1993, kdy byla přijata nová federalistická ústava zavádějící územní i etnicko-lingvistický federalismus.

⁶ Lijphart, A.: *Consociational Democracy*, s. 216.

Právě politická tradice v pozitivním i negativním smyslu je hlavní proměnnou, která naznačuje, jakým směrem se politické elity té které země vydají ve snaze vyřešit problémy fragmentované politické obce a moderovat požadavky jednotlivých segmentů tak, aby jejich naplňování neohrozilo bytostnou existenci státu, jako se tomu stalo třeba v Československu na sklonku 30. let minulého století nebo v bouřlivém období změn 1990-1993.⁷

Zbývá poslední teoretická otázka: proč nevyužít nového modelu konsensuální demokracie, který začal Lijphart rozpracovávat v 80. letech minulého století?⁸ Jednoduše proto, že zde už bychom se dopustili ahistorické aplikace. Lijphart nejen, že vyvinul koncept konsensuální demokracie na současné společenské podmínky, ale navíc z původně analytického konceptu udělal normativně poměrně silně zabarvený model, který se snaží prezentovat jako univerzálně platný bez ohledu na společenské podmínky, kterými ta která země disponuje. A nejpodstatnější důvod odmítnutí užití tohoto modelu pro naše zkoumání je právě tato ztráta vazby mezi stupněm segmentace/fragmentace dané společnosti a modelem chování politických elit.

⁷ Lijphartova snaha „nabídnout“ konsociační mechanismy státům postkomunistické Evropy byla ovšem neúčinná a zdá se, že i sám Lijphart zapomněl v hodnocení států jako Československo a Jugoslávie právě na momenty tradice vzájemných politických vztahů, které šly jednoznačně proti konsociačním řešením.. Srov. Crawford, Beverly; Lijphart, Arend: *Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe*. Comparative Political Studies 28, 1995, s. 171-200.; Fiala, Petr: *Politické strany a stranicko-politické systémy v Československu*. Politologický časopis VIII, 2001, s. 30-39.; Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír: *Česká republika – konsensuální nebo majoritní model demokracie?* Politologická revue VIII, 2002, s. 3-21.

⁸ Lijphart, Arend: *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries*. New Haven 1984; Týž: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven, London 1999; Týž: *Democracy in the Twenty-First Century: Can be Optimistic?* Waasenaar 2000.

3. Moravská praxe

Jaké byly na Moravě předpoklady pro pokus o vypracování konsociačních politických mechanismů? Klíčovým faktorem byla segmentace moravské společnosti, která se projevovala zejména v etnickém a jazykovém složení moravské populace konce 19. a počátku 20. století. I když prameny zachycující národnostní skladbu jsou z řady důvodů nepřesné, ukazují zřetelně jasný problém rozdělení populace na českou (či, lépe řečeno, českojazyčnou) a německou (opět, německojazyčnou).⁹ Z hlediska obecných čísel lze říci, že Morava procházela procesem pozvolného nárůstu počtu českojazyčného obyvatelstva a naopak Němci své pozice ztráceli, jak ukazuje následující tabulka:

Tabulka 2) *Etnicko-jazyčné složení Moravy 1846-1921 (v %)*

Národnost	1846	1880	1890	1900	1910	1921
Češi	70,23	70,41	70,34	71,35	71,75	78,01
Němci	27,65	29,38	29,37	27,91	27,62	20,93
Židé	2,08	nezjišťováno	nezjišťováno	nezjišťováno	nezjišťováno	nezjišťováno
Jiní	0,04	0,21	0,29	0,74	0,63	0,47

Zdroj: Kořalka, J.: *Češi v Habsburské říši*, s. 141.

Interpretace těchto údajů však nemůže vycházet pouze z numerických údajů. Jednak měli německojazyční obyvatelé převahu v ekonomických, kulturních a politických centrech země – ve velkých městech jako Brno, Ostrava, Olomouc či Opava. Jednak byla tradičně podstatná část administrativně-politické elity Moravy buď německojazyčná nebo alespoň

⁹ Nejde jen o to, že mechanismus, který fungoval ve sčítáních lidu v letech 1880-1910, tedy zjišťování obcovacího jazyka, nemusel věrně odrážet národní sebeidentifikaci dotazovaných, ale také šlo o to, že nebyla zohledněna židovská minorita a ani nebyl dán dostatečný prostor pro diferenciaci různých „odstínů“ české, německé, rakouské či moravské státní, národní a/nebo regionální příslušnosti. K etnickým poměrům na Moravě srov. Kořalka, J.: *Češi v Habsburské říši*, s. 138-149; k etnické kompozici a politice Rakousko-Uherska v tomto směru srov. např. Waldenberg, Marek: *Narody zalezne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2000, s. 48-66.

bilingvní (fenomén *Leute dazwischen* ponechme pro naše účely stranou). Důležité bylo ovšem to, že německý živel byl na Moravě více rozptýlen, než v Čechách, kde bylo jeho osídlení kompaktnější. Pro naše další úvahy je však skutečně klíčové složení a postavení moravské politické elity, která díky volebnímu systému a omezenému volebnímu právu byla až do voleb 1906 (již podle zásad Moravského vyrovnání) převážně německá. To samozřejmě znamenalo, že česká politická elita se dostala i na Moravě do postavení faktické *kontraelity*, která usiluje o valorizaci svého politického postavení cestou změny statu quo. Základní předpoklad, který je podle Lijpharta nezbytný k tomu, abychom vůbec museli o vhodnosti konsociačních momentů v politice – tedy segmentace společnosti – byl tedy na Moravě roku 1905 naplněn.

Jak tomu bylo s koaličním potenciálem politických elit? Zde je na místě stručně zrekapitulovat samotný proces a výsledek Moravského vyrovnání.¹⁰ Primární podmínky pro dosažení konsociačního řešení byly mírně řečeno problematické. Pokusy o česko-německé vyrovnání, snaha o tzv. punktace i osud Badeniho a Gautschových jazykových nařízení byly varujícími příklady nedostatku ochoty ke kompromisu, vesměs zpravidla více na německé straně. Nakonec ale na Moravě byla nucena německá elita postupovat kompromisně. Naznačili jsme již, že zpravidla byl potřebný nějaký otřes či obtížně politicky zvládnutelný interní či externí faktor. I na Moravě na přelomu 19. a 20. století byla podobná situace. Tradiční ekonomická dominance německého živlu, která se jasně odrážela v etnickém složení městské kurie a kurie obchodních a živnostenských komor, začala být pozvolna silící českou ekonomikou vyrovnávána. Nadto byla českojazyčná převaha v kurii venkovských obcí zřejmá už dlouhodobě. Vynecháme-li velostatkářskou kurii, byl v letech 1890-1902 počet českých a německých poslanců na Moravském zemském sněmu shodný: 34. Němci,

¹⁰ K detailnějšímu popisu viz Kalabis, E.: *Moravský pakt*, s. 6-44; Kolejka, Josef: „*Moravský pakt*“ z roku 1905. ČSČH 4, 1956, s. 590-615; Kořalka, J.: *Češi v Habsburské říši*, s. 168-173; Malíř, Jiří: *Pokus o soužití. Česko-německé národní vyrovnání z roku 1905*. Proglas 1, 1990, s. 3-11; Skene, Alfred von: *Die nationale Ausgleich in Mähren 1905*. Wien 1910; Valenta, A.: *Politické dějiny českých zemí*, s. 165-169.

kteří byli národnostně rozptýlení, museli hledat jinou cestu zajištění své pozice v moravské politice, než Němci v Čechách, kteří byli ochotni zemi rozdělit. Naopak moravští Češi, respektive jejich politická reprezentace, rovněž mohli stát o kompromis v situaci, kdy stávající volební právo znesnadňovalo cestu k „přirozené“ české většině na sněmu. Jejich požadavky také odrážejí snahu kontraelity o valorizaci svého postavení: rozšíření volebního práva, úprava relativní síly jednotlivých kurií na sněmu, odstranění kurie obchodních a živnostenských komor, kde nebylo možno počítat ani s částečnou bohemizací zvolených poslanců.

Katalyzující účinek pro zahájení jednání o česko-německém vyrovnání na Moravě mělo působení tzv. *Mittelpartei* moravských šlechtických velkostatkářů, která měla zájem prostředkovat mezi elitami obou národností.¹¹ Němečtí vyjednavací nemohli ignorovat etnickou realitu, ale žádali za změny volebního systému, která by zajistila českou majoritu, ústupky v podobě národnostních kurií s právem menšinového veta. Kromě těchto otázek „velké“ zemské politiky se rozhodovalo o otázkách obyčejnějších (žádoucí podoba českého a německého školství na Moravě a jejich organizace, jazyková praxe zemské administrativy), avšak neméně významných a možná ještě složitějších. Styl jednání, který kombinoval existenci zvláštního vyrovnávacího výboru s kuloárovými neoficiálními jednáními je plně v souladu s praxí předpokládanou konsociačním modelem. Ovšem přes existenci základního ideového konsensu ohledně reform se dlouho nedařilo sladit konkrétní kompromis.

Vyostření situace pro německou stranu a tím paradoxně nový podpůrný signál pro dosažení dohody představovaly zemské volby roku 1902, kdy Němci početně oslabili, ale ani Češi nedokázali dosáhnout takového postavení, aby mohly snahu o dohodu ignorovat. V následujících letech se přidružil další velmi podstatný rizikový faktor, který ohrožoval nejen německou, ale potenciálně i českou měšťanskou elitu: boj za všeobecné volební právo, který, ač staršího data, kulminoval i na Moravě

¹¹ K *Mittelpartei* srov. Malíř, Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848-1914*. Brno 1996, s. 68-70.

v letech 1904-1905. Tlak na dosažení kompromisu opět zesílil a výsledek se dostavil poměrně brzy.

V atmosféře demonstrací za všeobecné volební právo byly v říjnu a listopadu 1905 nejprve příslušným výborem a posléze celým sněmem přijaty čtyři zákony tvořící logický a politický celek, které byly záhy císařem potvrzeny. Nemá smyslu zde detailně opakovat zásady všech čtyř zákonů. Z hlediska politického systému je podstatné přijetí zásady neteritoriálních národnostních volebních katastrů, snížení volebního censu na osm korun přímých daní a zavedení všeobecné kurie při respektování stávajícího systému. Zajímavé je, že tyto oddělené české a německé voličské sbory (byť jejich „objektivní“ konstituování pomocí lokálních administrativ je z hlediska moderního pojetí národního sebeurčení jedince poněkud „podivné“) bylo použito i ve volbách do říšské rady v letech 1907 a 1911, tedy již plně v intencích všeobecného volebního práva pro muže. Konsociální praxi se *de facto* blížilo i to, jakým způsobem bylo zabráněno etnické majorizaci. Ta nebyla stanovena explicitně, ale podmínky pro změnu vyrovnávacích zákonů byly takové povahy, že umožňovali zablokovat změnu nejen českým či německým poslancům, ale i velkostatkářské kurii. Obě strany musely v průběhu jednání také leccos obětovat, z českého hlediska byl patrně nejbolestnější nenaplněný požadavek na zřízení české univerzity v Brně.

Uznání segmentace země a z na této skutečnosti založená spolupráce česko- a německojazyčné elity při dosažení kompromisu tedy spadají jak procesem svého vzniku tak výsledným kompromisem do modelu konsensuální demokracie. Užití tohoto modelu může napomoci pochopení níže diskutovaných kladů a záporů Moravského paktu z hlediska celkových demokratizačních trendů a jejich překážek. Této diskusi se bude věnovat závěr příspěvku.

4. Moravské konsociální řešení a politická demokratizace

Moravské vyrovnání z roku 1905 představovalo, jak bylo ukázáno, v mnoha ohledech vědomé konsociální uspořádání. Bylo dosaženo prostřednictvím konsensu politických elit všech hlavních českých i

německých táborů a elementárním konsensem bylo také udržováno a revidováno (tzv. druhé vyrovnání z února 1914).¹² Při zachování segmentace (a fakticky ve svém důsledku vyšší míry segregace jednotlivých národnostních segmentů) vytvořilo takový model zemských institucí a fungování zemské politiky, který činil koexistenci možnou a v mnoha směrech výhodnou (uchování ekonomických vazeb atd.).

Moravský konsensus ovšem neotevřel zcela cestu k demokratizaci zemské politiky. V jistém slova smyslu lze říci, že vyrovnání umožnilo petrifikaci německé a české liberální elity a zejména zachování politického vlivu šlechtického velkostatku, který by v podmínkách překonání prahu reprezentace nebyl představitelný. Jinými slovy řečeno, pro vyrovnání byly lidová strana, staročeši a katolická reprezentace, kterým nový volební systém vyhovoval a znamenal jejich výraznou nadreprezentaci v zemském sněmu.¹³ Na vyrovnání naopak nezískaly politicky zejména dvě formace: sociální demokracie a agrární strana, které by byly patrně daleko úspěšnější v takovém systému, který by daleko více akcentoval zásadu všeobecného volebního práva.

Moravské konsociační řešení tedy potenciálně zbrzdilo proces demokratizace moravské politiky, neboť některé strany zůstaly podreprezentovány. Přesto ale moravský pakt znamenal částečné prolomení prahu inkorporace, neboť byly nové strany zahrnuty do zemské politiky a zejména agrární strana si vedla velmi dobře, vezmeme-li v úvahu, že se organizačně emancipovala teprve v roce 1904.¹⁴

Svým způsobem to však nebyla vysoká cena uvědomíme-li si, že vyrovnání přineslo odblokování standardní zemské politiky, takže se chod

¹² K tzv. druhému vyrovnání srov. Malíř, Jiří: *Národnostní klíč z roku 1914 v zemských hospodářských a finančních záležitostech – cesta k „druhému moravskému paktu“?* In: Edd. Dvořák, T.; Vlček, R.; Vykoupil, L.: *Milý Bore. Profesoru Ctiborovi Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci.* Brno 2003, s. 137-147.

¹³ Přesto však lidová strana musela čelit částečné ztrátě pozic a přizpůsobit tomu svou koaliční politiku – fakticky tak ovšem vzrostl její koaliční potenciál, což je opět výsledek a průvodní jev konsociačních vzorců politiky. Srov. Malíř, J.: *Od spolků k moderním politickým stranám*, s. 115-141.

¹⁴ Srov. Tamtéž, s. 199-208.

moravského zemského sněmu nezablokoval (viz anenské patenty v Čechách). Jak ostatně připomíná Jiří Malíř, bylo Moravské vyrovnání a s ním spojené změny volebního systému impulsem pro další diferenciaci českojazyčné moravské politiky a napomohlo (přínejmenším nepřímo) také k akceleraci či dokončení přeměny struktur stran v modernější typ masové strany (strany sociálně-integračního typu).¹⁵ Každopádně došlo k větší politické diferenciaci zejména v rámci majoritní (a sociálně více stratifikované) českojazyčné populace, než u moravských Němců, kde v zemských volbách i volbách do říšské rady udržely převahu strany národně-liberálního tábora. Separace českého a německého živlu umožnila oslabit vzájemnou nacionalistickou nevraživost, i když nacionalistická rétorika (ať již upřímná či ne) byla používána jako prostředek mobilizace voličů nejen v zemské, ale komunální politice i nadále.¹⁶

Je pravda, že Morava nebyla rozhodující pro celkové česko-německé vztahy, neboť neměla onen klíčový symbolický význam a vyrovnání bylo Čechy i Němci v Čechách odmítáno.¹⁷ Představovala však inspiraci i pro jiné části monarchie a vyrovnání je pozitivně vnímáno i nyní. Z politologického úhlu pohledu je Moravské vyrovnání zajímavé tím, že ukazuje, jak i v prostředí Rakousko-Uherska působily podobné problémy mechanismy, které určovaly tok politické modernizace, liberalizace a demokratizace nejen ve střední, ale také v západní Evropě. Prolnutí historie a politologie tak může v tomto kontextu přinést pozoruhodné podněty pro srovnávací studium procesů vzniku moderní masové soutěživé politiky. Studium moravského případu tuto snahu o interdisciplinárně pojatý výzkum podporuje.

¹⁵ Tamtéž, s. 226-227.

¹⁶ Viz např. Fasora, Lukáš: *Správa města Brna v přechodu mezi „honoračním“ a „výkonovým“ typem v letech 1850-1905*. ČMM 123, 2004, s. 86.

¹⁷ Tylor, A. J. P.: *Poslední století Habsburské monarchie*, s. 267 a 271-273.

Použitá literatura:

- Balík, Stanislav; Hloušek, Vít; Holzer, Jan; Šedo, Jakub: *Politický systém českých zemí 1848-1989*. Brno 2003.
- Bauer, Franz; Glassl, Horst; Härtel, Hans-Joachim; Machilek, Franz; Nittner, Ernst; Ohlbaum, Rudolf; Salomon, Dieter: *Tisíc let česko-německých vztahů*. Praha 1995.
- Crawford, Beverly; Lijphart, Arend: *Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe*. *Comparative Political Studies* 28, 1995, s. 171-200.
- Daalder, Hans: *The consociational democracy theme*. *World Politics* 26, 1974, s. 604-621.
- Fasora, Lukáš: *Správa města Brna v přechodu mezi „honoračním“ a „výkonovým“ typem v letech 1850-1905*. *ČMM* 123, 2004, s. 77-91.
- Fiala, Petr: *Politické strany a stranicko-politické systémy v Československu*. *Politologický časopis* VIII, 2001, s. 30-39.
- Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír (2004): *Konfliktní demokracie. Moderní masová politika ve střední Evropě*. Brno 2004.
- Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír: *Konsensuální a konkurenční demokracie*. In: *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Edd. V. Hloušek a L. Kopeček, Brno 2003, s. 203-231.
- Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír: *Česká republika – konsensuální nebo majoritní model demokracie?* *Politologická revue* VIII, 2002, s. 3-21.
- Hye, Hans Peter: *Das politische System in der Habsburgermonarchie*. Praha 1998.
- Kalabis, Eduard: *Moravský pakt. Stručný výklad a posudek reform usnesených po dohodě s Němci sněmem moravským v listopadu r. 1905*. Královské Vinohrady 1906.
- Kolejka, Josef: *„Moravský pakt“ z roku 1905*. *ČSČH* 4, 1956, s. 590-615.
- Kořalka, Jiří: *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815-1914*. Praha 1996.
- Křen, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005.
- Lehmbruch, Gerhard: *Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich*. Tübingen 1967.
- Lijphart, Arend: *Consociational Democracy*. *World Politics* 21, 1969, s. 207-225.
- Lijphart, Arend: *Democracy in Plural Societies: Comparative Exploration*. New Haven 1977.
- Lijphart, Arend: *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries*. New Haven 1984.
- Lijphart, Arend: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven, London 1999.
- Lijphart, Arend: *Democracy in the Twenty-First Century: Can be Optimistic?* Waasenaar 2000.
- Malíř, Jiří: *Národnostní klíč z roku 1914 v zemských hospodářských a finančních záležitostech – cesta k „druhému moravskému paktu“?* In: Edd. Dvořák, T.; Vlček, R.; Vykoupil, L.: *Milý Bore. Profesoru Ctiborovi Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Brno 2003, s. 137-147.

- Malíř, Jiří: *Pokus o soužití. Česko-německé národní vyrovnání z roku 1905*. Proglas 1, 1990, s. 3-11.
- Malíř, Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848-1914*. Brno 1996.
- Novák, Miroslav: *Jakou demokracií pro nové demokracie? Konsensuální model, efektivita a kulturně homogenní země*. Brno 2001.
- Novák, Miroslav: *Je konsensuální "model" demokracie nejlepší?* Sociologický časopis 34, 1998, s. 3-21 a 131-144.
- Palmer, Alan: *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn*. München-Leipzig 1995.
- Pekař, Josef: *Dějiny československé*. Praha 1991.
- Pernes, Jiří: *Česko-německé soužití ve společném státě v 19. a 20. století*. In: Edd. Fajmon, H.; Hloušková, K.: *Konec soužití Čechů a Němců v Československu*. Sborník k 60. výročí ukončení II. světové války, Brno 2005, s. 23-31.
- Rokkan, Stein: *Mass Politics*. In: Edd. Flora, P.; Kuhnle, S.; Urwin, D.: *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford 1999, s. 225-340.
- Řichová, Blanka: *Přehled moderních politických teorií*. Praha 2000.
- Sked, Alan: *Úpadek a pád Habsburské říše*. Praha 1995.
- Skene, Alfred von: *Die nationale Ausgleich in Mähren 1905*. Wien 1910.
- Taylor, A. J. P.: *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*. Brno 1998.
- Urban, Otto: *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 2003.
- Valenta, Aleš: *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*. Hradec Králové 2002.
- Veber, Václav; Hlavačka, Milan; Vorel, Petr; Polívka, Miloslav; Wihoda, Martin; Měřínský, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha 2002.
- Wandycz, Piotr S.: *Cena svobody. Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti*. Praha 1998.
- Waldenberg, Marek: *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2000.
- Wank, Solomon: *The Nationalities Question in the Habsburg Monarchy: Reflections on the Historical Record*. Working paper 93-3, Center for Austrian Studies of University of Minnesota, April 1993, s. 9-10 (dostupné on-line: <http://www.cas.umn.edu/wp933.htm>).